

Hoe houd je geschiedenis levend?

Landschapsontwerpen maken de oorlog terug zichtbaar

TOMPY HOEDELMAANS EN LUC WALLAYS* [ONTWERPBUREAU OMGEVING]

Herinneringspark 14-18 is een grootschalig cultuurtoeristisch project ter gelegenheid van de herdenking van de Grote Oorlog, 100 jaar na datum.

Het betreft zowel de Britse, Belgische en Duitse frontzones als gebieden achter het front, met een focus op het toenmalige niemandsland. In opdracht van de provincie West-Vlaanderen realiseert het ontwerpbureau OMGEVING voor vier waardevolle locaties – Kemmelberg, *Pool of Peace*, *The Bluff*/Palingbeek – ontwerpen die de Eerste Wereldoorlog zichtbaar en voelbaar maken in het landschap. Het gaat om indrukwekkende kraterlandschappen, voormalige grillige loopgraven, herdenkingsmonumenten en militaire stellingen. Maar hoe maak of houd je de geschiedenis levend, als je tegelijk rekening moet houden met ingewikkelde eigendomssituaties, stijgende bezoekersaantallen en bijzonder (soms letterlijk) geladen ondergronden?

Terug naar de Westhoek

In de Westhoek vind je vele oorlogsmonumenten, kerkhoven, musea en oorlogssites die herinneren aan de Eerste Wereldoorlog, toen dit gebied aan de frontlinie lag. Na de oorlog besliste men immers de gesneuvelden niet te repatriëren, maar ze te laten rusten in de nabijheid van de plek waar ze waren gesneuveld. De monumenten en kerkhoven werden vaak ingericht volgens een bepaalde stijl, terwijl de oorlogssites die in ons verhaal ter sprake komen min of meer onaangeroerd bleven. Dat was ook logisch, omdat er nog tunnels lagen en veel niet ontplofte munitie was achtergebleven. Kort na de Eerste Wereldoorlog gingen veel mensen in de Westhoek op zoek naar graven van gesneuvelde familieleden en werd het battlefield-toerisme zeer populair. Maar in de jaren dertig ebde de aandacht weer weg, ook omwille van de economische crisis. Pas na de eeuwwisseling, toen er nauwelijks nog overlevenden van de Grote Oorlog restten, kwam een revival op gang. Voor herinneringen moet je nu op het terrein zijn. Bijna honderd jaar lang lagen de verschillende sites los van elkaar, zonder enige ruimtelijke samenhang of duidelijke verhaallijn. Het enige dat ze gemeen hebben, is dat ze verspreid liggen over het voormalige oorlogsfront in de Westhoek, de zogenaamde

Ieperboog. Met het oog op de herdenkingsplechtigheden wordt nu gewerkt aan een geïntegreerd en omvattend cultuurtoeristisch project voor de frontstreek. Tussen 2014 en 2018 verwacht men immers meer dan twee miljoen bezoekers uit binnen- en buitenland, niet alleen bussen met schoolkinderen, maar vaak ook oudere mensen die niet al te goed meer te been zijn. Ook zij moeten de kans krijgen om iets van de geschiedenis te ervaren. Sommige sites zijn al flink beschadigd door het ontbreken van een degelijke onthaalinfrastructuur (paden en signalisatie) en moeten dringend heringericht worden.

Herinneringspark 14-18

Op basis van een grondige analyse van zowel de historische als de bestaande context werd, onder leiding van toenmalig Vlaams Bouwmeester Marcel Smets, door de tijdelijke vereniging Park 14-18 een masterplan Herinneringspark 14-18 uitgewerkt. Het masterplan wil belangrijke landschappelijke sites versterken en opnemen in een netwerk, dat de mogelijkheid biedt om vele verhaallijnen over de relatie tussen de oorlog en het landschap te ontwikkelen. Voor 38 sites werden ook voorbeelduitwerkingen opgesteld, die de visie naar het terrein vertalen. De provincie

West-Vlaanderen startte eind 2011 met een offerteaanvraag voor de herinrichting van vier sites (*The Bluff*/Palingbeek, *Hill60*, Kemmelberg en de *Pool of Peace*), die tot de eerste realisaties van het Herinneringspark moeten gaan behoren. Timing voor de afwerking: 2014. Het ontwerpbureau OMGEVING werkt momenteel aan deze uitvoeringsplannen, vertrekkend vanuit de beleving van het oorlogslandschap zelf. Er wordt daarbij uitgegaan van de idee dat, om de geschiedenis tastbaar te maken en verdere verrommeling van de sites tegen te gaan, één (hedendaagse) interventie vaak veel effectiever is dan een aantal kleine ingrepen.

Ingrepen in een historische context

De voorbije honderd jaar bleven veel sites in de Westhoek onaangeroerd of werden ze opgeruimd ten behoeve van landbouw, industrie, infrastructuur en woningbouw. De herinnering aan de Grote Oorlog concentreert zich tot op de dag van vandaag op het beheer van de begraafplaatsen, monumenten en enkele oorlogssites. De provinciale sites die nu aangepakt worden, zijn de eerste projecten waarin het oorlogslandschap centraal staat.

In de benadering van de vier projecten zijn we op zoek gegaan naar het creëren van contrasten en invullingen die betekenis krijgen door hun symbolisch gehalte. Dit betekent dat de ingrepen recht moeten doen aan de landschappelijke en cultuurhistorische context, maar tegelijkertijd ook moeten inspelen op het belevingsaspect van de sites. Centraal in de ontwerp-opgaven staat daarom de vraag: wat willen we tonen? En welke scenografie is daarvoor nodig? Hoe kunnen we grote bezoekersstromen kanaliseren, waar moeten de parkings komen, hoe wordt de verhaallijn van de gids opgebouwd naar een climax toe? Deze aanpak is niet nieuw en vloeit voort uit verschillende inspirerende voorbeelden, die in

Situering 4 provinciale projecten met in het grijs de aanduiding van Niemandsland

de vorm van een moodboard bij aanvang van de opdracht aan de betrokkenen werden voorgelegd. De voorbeelden maakten duidelijk dat architectuur op hedendaagse en speelse wijze ook een educatieve functie kan hebben. Zo speelt de Mozesbrug van RO-AD architecten in Halsteren (Nederland) in op de beleving van een landschappelijke fortificatie en laat het project Bunker 599 van Ronald Rietveld de bezoeker voelen hoeveel beton er in de bunker is gebruikt en hoe de bunker een strategische plaats krijgt in het landschap. Deze en andere inspirerende voorbeelden¹ maken duidelijk dat je ook bij erfgoed kunt vertrekken vanuit de kracht van de sites zelf. De ingrepen lijken op het eerste gezicht misschien erg drastisch, maar het resultaat is verbluffend eenvoudig en onthult vaak een verborgen invalshoek van de historische sites. In de volgende vier cases tonen we hoe de kracht van elke site is ten volle is uitgespeeld in de inrichtingsvoorstellen.

Hill60 : afdalen in de hel

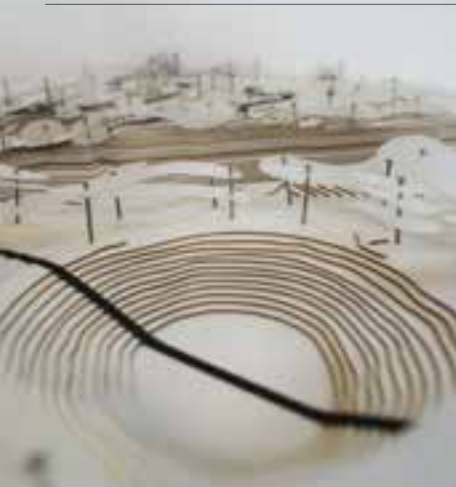
Hill60 ligt even buiten het dorp Zillebeke, aan de Zwarteleenstraat en de spoorlijn Poperinge-Kortrijk. De site bestaat uit de heuvel zelf, met ten noorden van de spoorlijn een parking en een aantal verspreide bunkers en monumenten. De *Caterpillar*, ten zuiden van de spoorlijn, is een kunstmatige heuvel die, na de ontplofing van de landmijnen, het uitzicht van een door bomen omgeven krater kreeg. *Hill60* is bijzonder omdat het één van de meest ongerepte getuigen van het gewelddadig verleden van de streek is. De oorlog liet hier een grillig web van Duitse en Engelse loopgraven achter, die op een bepaald punt binnen de site amper 16 meter van elkaar liggen. *Hill60* is één van de populairste bestemmingen voor oorlogstoeristen. Omdat er geen padenstructuur is aangelegd, zoeken die er hun weg via 'olifantenpaadjes', die kriskras tussen de monumenten en de bunkers lopen, zonder dat er sprake is van een echte rondgang.

¹ Zie hiervoor ook: Astrid Aarsen in opdracht van Erfgoed Nederland, Erfgoed Nu, toekomst erfgoed een culturele ruimtelijke opgave

Hill60: zwevende paden over het oorlogslandschap

Caterpillar: een zwevende brug in de krater

Hill60: inrichtingsplan

In de benadering van het ontwerp is oorlogsvoering het leitmotiv. Een grillige padenstructuur, gebaseerd op de ligging en vormgeving van de vroegere loopgraven, voert bezoekers over de site en langs de oorlogsrelicten (bunkers en kraters) en herdenkingsmonumenten. Deze paden zijn bewust smal gehouden, zodat bezoekers, net als de soldaten, achter elkaar moeten wandelen. De paden zweven boven de grond om de ondergrond zo weinig mogelijk aan te tasten. Er komt ook een uitkijkpunt naar de torens van Ieper, waarbij gidsen grotere bezoekersgroepen in een grasbordes kunnen toespreken. *Hill60* beschikt over het smalste stukje niemandsland van de volledige Ieperboog. De afstand tussen de Britse en Duitse soldaten bedroeg hier niet meer dan een steenworp, ze konden elkaar dus per-

fect horen en zien – een feit dat gevisualiseerd wordt in twee verbredingen van de paden, waar bezoekers informatie krijgen. De relatie tussen *Hill60* en de *Caterpillar* wordt verstoord door de diepe ligging van de spoorbedding. In samenwerking met Infrabel wordt de smalle brug, die op exact dezelfde plek ligt als het kleine bruggetje ten tijde van de oorlog, verbreed. De verbinding naar *Caterpillar* ligt op het voormalig traject van een ondergrondse gang, die gegraven werd om *Caterpillar* te ondermijnen. Het is dit traject dat de bezoekers opnieuw afleggen. De kracht van de explosie ervaar je pas werkelijk wanneer je in de krater afdaalt. Eenvoudige trappen en een drijvende stalen brug maken dit mogelijk. De waterlijn markeert de overgang van de bovengrondse zandlaag naar de ondergrondse kleilagen in het gebied.

The Bluff/Palingbeek: ontoegankelijk niemandsland

De oorlogssite *The Bluff* (de 'Bult') / Palingbeek in het Provinciaal domein Palingbeek is even gaaf als *Hill60*, alleen minder bekend. Tijdens de Grote Oorlog werden er koortsachtig gangen en schachten gegraven en maakten ondergrondse dieptemijnen er talloze slachtoffers². De oude sluis, op zo'n 700 meter van *The Bluff*, werd door de Britten gebruikt als bataljonshoofdkwartier en verbandpost: de *Gordon Post*. Het nieuw ontworpen informatiepunt over de Eerste Wereldoorlog bevindt zich hier op de grens met niemandsland. De informatieverstrekking, in de vorm van een stalen infobox, wordt direct gekoppeld aan een mooi uitzicht over het landschap. Een nieuw vlonderpad over *The Bluff* voert bezoekers langs de vele kraters, die ondertussen waterputten geworden zijn en interessante flora en fauna herbergen. Highlight van de site is de steile oever³. Tijdens de strijd in de boog rond Ieper was ieder hogergelegen punt en iedere hindernis voor de strijdende partijen van strategisch belang. In dat opzicht was het kanaal Ieper-Leie en de Zuidwest-Vlaamse heuvelrug indien mogelijk nog belangrijker. *The Bluff* ligt precies op de kruising van beide. Een uitkijkpunt in staal markeert dit gegeven en biedt een fraai uitzicht op niemandsland. Langs de randen van het niemandsland zijn hagen gepland, zodat niemand dit gebied kan betreden, net zoals een eeuw geleden het geval was. De randen worden bovendien dicht beplant met een bomenbestand, dat geleidelijk uitwaaiert. De oude sluis, die zich ten noorden van *The Bluff* bevindt, wordt toegankelijk gemaakt via een eenvoudige stalen brugconstructie.

² Ter illustratie van de kracht van de mijnexplosies: in *Mijnenoorlog in Vlaanderen* van Roger Lampaert wordt een Duits regimentsverslag aangehaald waarin beschreven wordt hoe het weggelingerde lijk van een Britse soldaat, nog gewikkeld in zijn slaapdeken, driehonderd meter van een mijnexplosie op *The Bluff* werd aangetroffen.

³ *The Bluff* is een steile oever die ontstond door opgevoerde aarde afkomstig uit de nabijgelegen kanaalbedding.

Kemmelberg: engelen en koereurs

Op en nabij de top van de Kemmelberg, zowat een kilometer ten zuidwesten van de dorpskern van Kemmel, staan twee monumenten ter nagedachtenis van de Franse slachtoffers tijdens de Wereldoorlog. Het *Monument Aux Soldats Français*⁴ – in de volksmond 'Den Engel' – staat op het hoogste punt midden in het bos. Het driehoekig *Ossuaire Français*⁵ bevindt zich 170 meter lager: vier massagraven waarin 5294 Franse soldaten rusten. Slechts 57 onder hen werden geïdentificeerd. De ingrepen op deze site beperken zich tot het herstel van de onderlinge relatie tussen de twee monumenten en het achterliggende landschap. Een monumentale pleinvloer zorgt voor een betere verbinding en creëert eenheid. Tegelijkertijd wordt de verharding van de Kemmelberg heraanlegd, waardoor populaire wielervedstrijden zoals Gent-Wevelgem, de Driedaagse van West-Vlaanderen en de Vierdaagse van Duinkerken, kunnen blijven plaatsvinden. Door het verwijderen van opgaande beplanting wordt bovendien de zichtas naar het achterliggende heuvellandschap hersteld.

**TIJDENS DE GROOTE OORLOG
WERDEN ER KOORTSACHTIG
GANGEN EN SCHACHTEN
GEGRAVEN EN MAAKTEN
ONDERGRONDSE DIEPTEMIJNEN
ER TALLOZE SLACHTOFFERS**

⁴ Het monument is een 17 meter hoge obelisk vervaardigd uit witte cementsteen met het opschrift 'Aux Soldats Français'. Op de sokkel staat het beeld van een vrouwelijke engelenfiguur, met de vleugels gespreid tegen de beide zijden van de zuil. In elke hand houdt zij een lauwerkrans als symbool van de overwinning. Ze staart met een treurende blik naar het slagveld en het ossuarium. De obelisk werd in 2005 gerestaureerd en is het belangrijkste herdenkingsmonument van de Franse WO 1-strijders.

⁵ Deze begraafplaats werd in 2008 als monument beschermd.

The Bluff: Detail uitwerking met uitkijkpunt en infobox

PROVINCIAAL UITVOERINGSPLAN PALINGBEEK, HILL60 EN OMGEVING

DRIES VANBELLEGHEM¹

De aanleiding tot het opmaken van het provinciaal uitvoeringsplan Palingbeek, *Hill60* en omgeving² was de constatering dat er zowel voor het provinciaal domein Palingbeek als voor de Wereldoorlog I-erfgoedzone Hill60 toeristische mogelijkheden liggen die nog te weinig benut worden. Zo zijn er nog altijd duidelijke tekortkomingen op het vlak van educatieve duiding, goede ontsluiting en parking. Erfgoed dreigt door eigen succes vernield te worden. En er ontbreekt een totaalvisie op het provinciale domein.

Na een doorgedreven terreinstudie en een uitgebreid participatietraject met de betrokken actoren, zowel op lokaal als op provinciaal en gewestelijk niveau, werden een aantal strategische vragen geformuleerd. Deze vragen zijn in eerste instantie conceptmatig uitgewerkt en naderhand vertaald in het RUP³:

- hoe kunnen de natuur- en belevingswaarde van het provinciaal domein Palingbeek worden verhoogd en met elkaar gecombineerd?
- op welke manier kan het WOI-erfgoed aan beleving en uitstraling winnen?
- hoe kan WOI deel uitmaken van het provinciaal domein Palingbeek?
- hoe kan het provinciaal domein Palingbeek geïntegreerd worden in het ruimere WOI-verhaal?

Die strategische vragen worden beantwoord aan de hand van drie concepten:

SCENOGRAFIE

Erfgoed (vooral WOI-restanten) een plaats en ontwikkeling geven binnen het aanwezige landschap. Hierbij is de wijze van aanbieden van sites en de onderlinge verbinding (functioneel, visueel) essentieel voor de beleving. Tevens staat een serene ontmoeting tussen bezoeker en het erfgoed centraal, uit respect voor de gesneuvelden van de Grote Oorlog.

NATUURPARK

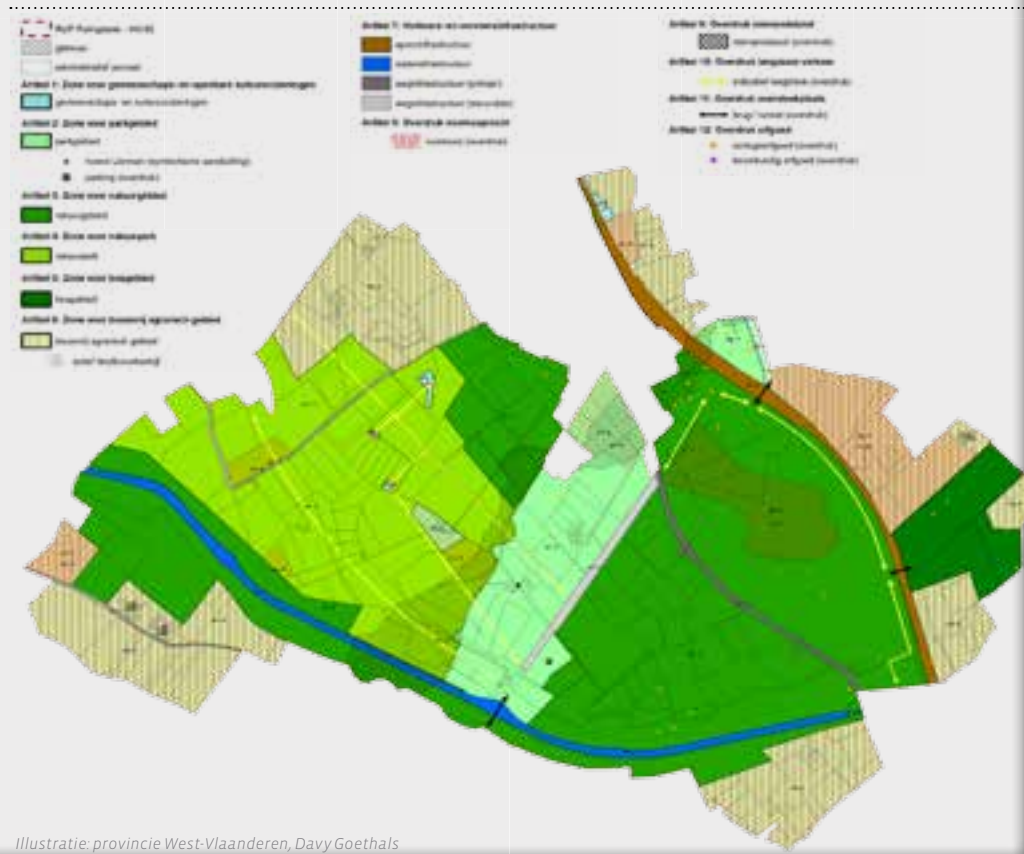
Het domein Palingbeek heeft een grote waarde als natuurgebied. Daarom wordt gestreefd naar een verdere groei, maar ook naar een betere ontsluiting en toegankelijkheid. Binnen dit grotere geheel zal er worden ingezet op bos-, natuur- en parkgebied. Door deze

driedeling kan een diversiteit in parkbeleving worden aangeboden. De Palingbeek zelf (in het bijzonder de kanaalsleuf) blijft daarbij de gemeenschappelijke drager.

LANDSCHAPPELIJK SOLITAIRE ENTITEIT

Het plangebied is duidelijk waarneembaar binnen de zuidelijke Ieperboog en de ruimere omgeving. Door zijn ligging op de heuvelkam en door de aanwezige natuur- en bouselementen tekent zich een landschappelijk solitaire entiteit af. Dit draagt bij tot de herkenbaarheid en identiteit van het gebied. De 'randafwerking' van het gebied is dan ook cruciaal. Uiteindelijk is het geheel zo goed als mogelijk geïntegreerd binnen het beschikbare instrumentarium van de ruimtelijke planning. Voor onthaal en ontsluiting is planologisch een

nieuwe zone bestemd, die ruimtelijk beter geschikt is en een serenere beleving van het erfgoed moet bewerkstelligen. Aan dit RUP-onderdeel werd tevens een onteigeningsplan gekoppeld. Daarnaast wordt er actief ingezet op waardevolle vistas (zoals een strategisch WOI-zicht vanaf *Hill60* op de stad Ieper). Om het provinciaal domein landschappelijk te positioneren zijn in het RUP bouwvrije, agrarische gebieden aangeduid. Ook binnen het domein zelf is er planologisch het nodige werk verricht om de toekomst van grote natuurwaarden, zachte recreatie en erfgoed veilig te stellen. Het aangeven van het niemandsland in overdruk (met bijhorende uitwerkingsvisie op het terrein) en de drieledige aanpak van natuur, natuurpark en park zorgt binnen het domein voor een evenwichtige relatie tussen de verschillende gebruikers.

Illustratie: provincie West-Vlaanderen, Davy Goethals

¹ Historicus en ruimtelijk planner Dries Vanbelleghem is actief bij de Dienst Ruimtelijke Planning van de provincie West-Vlaanderen

² Beslissing tot opmaak door de deputatie op 16/02/2012, goedkeuring door de minister verkregen op 03/10/2013.

³ Hierbij werden onder meer insteken van de tijdelijke vereniging Park 14-18, herinneringspark 2014-2018 (oproep Vlaams Bouwmeester) gebruikt.

Kimmelberg:
concept

Pool of Peace:
ontstaan,
interventie,
doorsnede

Pool of Peace: doorsteek naar de essentie

De *Pool of Peace* situeert zich tussen de dorpskernen van Kimmel en Heuvelland. De waterplas is het resultaat van een reeks explosies tijdens de Slag om Mesen, toen negentien Britse dieptemijnen tot ontploffing werden gebracht, enkele uren voor het vrijmaken van de tunnel. De explosies waren zo hevig, dat ze zelfs tot in Engeland geregistreerd werden. Vandaag is de krater vergroeid tot een groene oase, toegankelijk door middel van een pad over de kraterwand. Van de gruwel die hier plaatsvond is niets meer te merken. Daarom stellen we voor de buitenwand van de krater te ontruimen, waardoor het oorspronkelijke reliëf van de krater weer duidelijk zichtbaar wordt. Om de enorme kracht van de mijn beleefbaar te maken willen we een doorsnede in de kraterwand aanbrengen. Die zorgt ervoor dat bezoekers – ook mindervaliden – door een smalle gang in staal toegang krijgen tot de krater en daardoor de enorme kracht van de explosie door de opgeworpen aarde kunnen ervaren. De doorsnede is bovendien zo gepositioneerd, dat er een interessante zichtas naar de kerk van Mesen ontstaat. Dat veronderstelt een stevige ingreep, maar die is nodig als we de geschiedenis tastbaar willen maken. Over de uitvoering van dit ontwerp bestaat momenteel helaas nog geen consensus.

Een uitdagende toekomst

In de uitwerking van de vier sites, die elk een bepaald aspect van de oorlogsgruwel tonen, wordt getracht de geschiedenis levend te houden via eenvoudige, maar krachtige architecturale ingrepen. Die bouwen voort op de suggesties uit het masterplan 2014-18, maar gaan dieper in op de kracht die elke site voor de bezoeker te bieden heeft. Hierdoor zijn oplossingen naar voren gekomen, die specifiek voor het landschap ontworpen zijn en als dusdanig 'natuurlijk' aanvoelen. Door het gebruik van eenvoudige materialen en sobere kleuren wordt elke romantisering vermeden. De ontwerpen houden tevens rekening met heel wat technische aspecten, zoals toegankelijkheid voor mindervaliden en de mogelijke aanwezigheid van ondergronds militair materiaal. De projecten bevinden zich momenteel in de fase van verguningsaanvraag. Omdat de context steeds zo geladen is, moeten met de eigenaars - Onroerend Erfgoed, de betrokken provincie en gemeenten en het Agentschap voor Natuur en Bos – vele gesprekken worden gevoerd om de noodzakelijke vergunningen te verkrijgen. Heel wat ingrepen die het masterplan voorstelt worden immers niet door alle betrokkenen gedragen. De grootste uitdaging voor de ontwerpers van deze bijzondere sites zal er dan ook uit bestaan dit ontwerpproces tot een goed einde te brengen in dialoog met verdeelde partijen.

*De auteurs zijn allebei actief als landschapsarchitect/ruimtelijk planner bij het ontwerpbureau OMGEVING.